Kinga Orzeł-Dereń
ORCID: 0000-0002-2772-3087
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Od (nie)widzialności do sprawczości edukacyjnej. Kobiety romskie w procesach tworzenia, przekazywania i instytucjonalizacji wiedzy

From (In)Visibility to Educational Agency: Romani Women in the Creation, Transmission, and Institutionalization of Knowledge

KEYWORDS
Romani women, educational agency, knowledge creation, intercultural pedagogy, Roma education, Critical Romani Studies

SŁOWA KLUCZOWE
kobiety romskie, sprawczość edukacyjna, tworzenie wiedzy, pedagogika międzykulturowa, edukacja Romów, *Critical Romani Studies*

ABSTRACT

The aim of this article is to present Romani women as active participants in the processes of knowledge creation, transmission, and institutionalization, and to propose an interpretative model describing the development of their educational agency. The analysis encompasses the diverse educational, academic, artistic, and social activities of Romani women, examined from the perspective of intercultural pedagogy.

The article adopts a theoretical and analytical approach based on a literature review and case studies of selected Romani women. The analysis begins with a critical reflection on the dominance of narratives produced by non-Romani scholars and the consequences of marginalizing the experiences of Romani women in educational research. It then identifies three interrelated stages in the transition

SPI Vol. 29, 2026/3
e-ISSN 2450-5366

DOI: 10.12775/SPI.2026.3.007
Nadesłano: 30.06.2026
Zaakceptowano: 11.08.2026

from invisibility to educational agency: knowledge creation, knowledge transmission, and knowledge institutionalization. These stages are illustrated through examples of Romani women engaged in various forms of educational, academic, artistic, and social activity.

The findings demonstrate that Romani women should not be perceived merely as passive recipients of educational initiatives, but rather as active contributors to knowledge production, cultural memory, and contemporary academic and public discourse. The proposed interpretative model systematizes the mechanisms leading from social invisibility to educational agency, highlighting the role of Romani women as co-creators of pedagogical knowledge. Finally, the findings point to an urgent need to incorporate the perspectives of Romani women more fully into educational research and practice, thereby contributing to a more comprehensive understanding of educational processes in multicultural societies.

ABSTRAKT

Celem artykułu jest ukazanie kobiet romskich jako podmiotów uczestniczących w procesach tworzenia, przekazywania i instytucjonalizacji wiedzy oraz zaproponowanie modelu interpretacyjnego opisującego rozwój ich sprawczości edukacyjnej. Przedmiotem analiz są współczesne formy aktywności edukacyjnej, naukowej, artystycznej i społecznej kobiet romskich, rozpatrywane w perspektywie pedagogiki międzykulturowej.

Artykuł ma charakter teoretyczno-analityczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu oraz studiach przypadku wybranych kobiet romskich. Punktem wyjścia jest krytyczna refleksja nad dominacją narracji tworzonych przez badaczy spoza społeczności romskiej oraz konsekwencjami marginalizacji doświadczeń kobiet romskich w badaniach pedagogicznych. W artykule przedstawiono trzy wzajemnie powiązane etapy procesu prowadzącego od niewidzialności do sprawczości edukacyjnej: tworzenie wiedzy, jej przekazywanie oraz instytucjonalizację. Poszczególne etapy zilustrowano przykładami działalności kobiet romskich reprezentujących różne formy aktywności edukacyjnej, naukowej, artystycznej i społecznej.

Przeprowadzona analiza wskazuje, że kobiety romskie nie są jedynie odbiorczyniami działań edukacyjnych, lecz aktywnie uczestniczą w tworzeniu wiedzy, kształtowaniu pamięci kulturowej oraz współtworzeniu współczesnego dyskursu naukowego i społecznego. Zaproponowany model interpretacyjny porządkuje mechanizmy prowadzące od

społecznej niewidzialności do sprawczości edukacyjnej oraz ukazuje znaczenie kobiet romskich jako współtwórczyń wiedzy pedagogicznej. Wyniki analiz wskazują na potrzebę szerszego uwzględniania perspektywy kobiet romskich w badaniach pedagogicznych oraz praktyce edukacyjnej, co może przyczynić się do pełniejszego rozumienia procesów edukacyjnych zachodzących w społeczeństwach wielokulturowych.

Wstęp

Kobiety romskie przez wiele lat pozostawały na marginesie badań nad edukacją i historią wychowania. Wynikało to zarówno z ich przynależności do mniejszości etnicznej, jak i z uwarunkowań związanych z płcią, co prowadziło do ich podwójnej marginalizacji w dyskursie naukowym. W konsekwencji ich losy i doświadczenia były ujmowane fragmentarycznie lub pomijane w analizach naukowych. Doświadczenia kobiet romskich sytuują się na styku historii kobiet, historii mniejszości etnicznych oraz historii edukacji. W literaturze przedmiotu oraz w dominującym dyskursie społecznym kobiety romskie postrzegano przede wszystkim jako część społeczności romskiej, znacznie rzadziej natomiast jako samodzielne uczestniczki życia edukacyjnego, naukowego i społecznego. Jak zauważa Joanna Talewicz-Kwiatkowska (2007), pozycja kobiet romskich kształtowana jest jednocześnie przez normy funkcjonujące wewnątrz społeczności romskiej dotyczące m.in. ról płciowych, życia rodzinnego, małżeństwa, macierzyństwa oraz przestrzegania zasad tradycji, a także przez mechanizmy obecne w społeczeństwie większościowym, takie jak stereotypizacja, dyskryminacja i wykluczenie społeczne. Oznacza to, że doświadczenia kobiet romskich wymagają analizy uwzględniającej jednocześnie perspektywę płci, przynależności etnicznej oraz uwarunkowań społeczno-kulturowych, gdyż dopiero ich łączne rozpatrywanie pozwala uchwycić złożoność procesów edukacyjnych i społecznych.

W polskich badaniach dotyczących Romów dominowały dotychczas analizy poświęcone historii społeczności romskiej, jej kulturze, tożsamości oraz problemom edukacyjnym dzieci i młodzieży (Mróz 2007; Gerlich 2001). Problematyka kobiet romskich pojawiała się znacznie rzadziej i najczęściej była ujmowana w kontekście ich pozycji społecznej, ról rodzinnych oraz uwarunkowań kulturowych

(Talewicz-Kwiatkowska 2007). Natomiast ich aktywność edukacyjna, biografie czy wkład w rozwój współczesnej edukacji pozostają w polskiej literaturze przedmiotu słabo rozpoznane. W ostatnich dekadach sposób ujmowania tematyki kobiet romskich uległ jednak wyraźnej zmianie od analiz koncentrujących się przede wszystkim na kulturze i tradycyjnych rolach społecznych kobiet romskich do badań uwzględniających ich sprawczość, doświadczenia edukacyjne, aktywność społeczną oraz zróżnicowanie biografii. We współczesnych badaniach kobiety romskie coraz częściej funkcjonują nie tylko jako przedmiot analiz, lecz także jako badaczki, edukatorki, animatorki kultury i ekspertki uczestniczące w procesach tworzenia, przekazywania oraz instytucjonalizacji wiedzy.

Przyjęta w niniejszym artykule teza opiera się na założeniu, że sprawczość edukacyjna kobiet romskich rozwija się dzięki trzem wzajemnie powiązanym procesom: tworzeniu, przekazywaniu oraz instytucjonalizacji wiedzy. Na potrzeby niniejszego artykułu przez sprawczość edukacyjną rozumie się zdolność kobiet romskich do aktywnego współtworzenia procesów edukacyjnych poprzez tworzenie, przekazywanie i instytucjonalizację wiedzy. Stanowi ona przyjętą w artykule kategorię analityczną służącą interpretacji analizowanego materiału.

Artykuł ma charakter teoretyczno-analityczny i opiera się na analizie literatury przedmiotu oraz studiów przypadku wybranych kobiet romskich. Dobór analizowanych postaci ma charakter celowy – reprezentują one kolejne etapy procesu obejmującego tworzenie, przekazywanie oraz instytucjonalizację wiedzy. Celem artykułu jest ukazanie kobiet romskich jako podmiotów uczestniczących w procesach tworzenia, przekazywania i instytucjonalizacji wiedzy oraz zaproponowanie modelu interpretacyjnego opisującego rozwój ich sprawczości edukacyjnej. Podstawowy problem badawczy można sformułować następująco: w jaki sposób kobiety romskie uczestniczą we współczesnych procesach tworzenia, przekazywania i instytucjonalizacji wiedzy oraz jakie znaczenie mają te procesy dla kształtowania ich sprawczości edukacyjnej? Przez wiedzę rozumie się w tym przypadku wiedzę dotyczącą społeczności romskiej, jej historii, kultury oraz edukacji, wytwarzaną zarówno w działalności naukowej, jak i edukacyjnej oraz społecznej. Tworzenie wiedzy odnosi się do działalności badawczej, publicystycznej i dokumentacyjnej, przekazywanie

wiedzy obejmuje działania edukacyjne i popularyzatorskie, natomiast jej instytucjonalizacja oznacza włączanie tej wiedzy do działalności instytucji naukowych, edukacyjnych i społecznych oraz utrwalanie jej w dyskursie publicznym.

Dominacja narracji tworzonych przez badaczy spoza społeczności romskiej

Współczesna refleksja metodologiczna nad badaniami romologicznymi coraz częściej koncentruje się na problemie dominacji narracji konstruowanych przez badaczy spoza społeczności romskiej. Jak zauważa Anna Mirga-Kruszelnicka: „Dziedzina naukowa potocznie zwana romologią (*Romani Studies*) była przez dziesięciolecia zmonopolizowana niemal całkowicie przez badaczy nieromskich, a co za tym idzie, pisana była z zewnątrz, z perspektywy kultury większościowej" (Mirga-Kruszelnicka 2023: 47). W ostatnich latach zagadnienie to stało się jednym z głównych obszarów refleksji rozwijanej w ramach nurtu *Critical Romani Studies*, który postuluje odejście od tradycyjnego modelu badań, w którym Romowie pozostają przede wszystkim przedmiotem opisu, a nie współtwórcami wiedzy naukowej (Acton 2015; Matache 2016; Mirga-Kruszelnicka 2023).

Współczesna refleksja metodologiczna wskazuje, że wiedza naukowa nie powstaje w społecznej próżni, lecz jest rezultatem określonych doświadczeń, pozycji społecznej oraz uwarunkowań kulturowych badacza. W pracach Thomasa Actona krytyce poddawana jest tradycja badań, w której społeczności romskie pozostawały przede wszystkim przedmiotem opisu, a ich perspektywa była słabo reprezentowana w procesie wytwarzania wiedzy naukowej. Taki model badań sprzyjał utrwalaniu asymetrii pomiędzy badaczami reprezentującymi społeczeństwo większościowe a badaną społecznością (Acton 2015). Należy zaznaczyć, że niewielka obecność Romów w nauce wynikała nie tylko z dominacji badaczy nieromskich, lecz również z historycznie ograniczonego dostępu Romów do edukacji formalnej, wysokiego poziomu wykluczenia społecznego oraz norm kulturowych utrudniających podejmowanie studiów. Problem ten jest szczególnie widoczny w badaniach dotyczących kobiet romskich. W wielu klasycznych opracowaniach kobiety pojawiały się przede

wszystkim jako element opisu tradycyjnej rodziny, ról małżeńskich, macierzyństwa czy norm kulturowych. Znacznie rzadziej analizowano ich indywidualne doświadczenia edukacyjne, aspiracje zawodowe, strategie negocjowania tożsamości czy procesy emancypacyjne. W rezultacie kobiety romskie funkcjonowały w literaturze przede wszystkim jako bohaterki narracji tworzonych przez innych, a nie jako samodzielne podmioty konstruujące własne interpretacje rzeczywistości (Kóczé 2015).

W pedagogice problem ten ma szczególne znaczenie, ponieważ dominacja narracji tworzonych wyłącznie przez badaczy spoza społeczności romskiej może prowadzić do pomijania perspektyw i doświadczeń samych Romów, a w konsekwencji do niepełnego rozpoznania potrzeb edukacyjnych kobiet romskich. Włączenie głosów badaczek romskich nie eliminuje tego ryzyka, lecz pozwala poszerzyć perspektywę badawczą o doświadczenie osób należących do analizowanej społeczności.

Publikacje romskich badaczek i aktywistek zwracają uwagę na złożoność doświadczeń kobiet romskich, podkreślając ich podmiotowość, sprawczość oraz zróżnicowane formy uczestnictwa w życiu społecznym, edukacyjnym i publicznym (Kóczé i in. 2018; Mirga-Kruszelnicka 2018). Ujęcie to poszerza wcześniejsze badania koncentrujące się przede wszystkim na problematyce wykluczenia społecznego, ubóstwa oraz barier edukacyjnych doświadczanych przez społeczność romską (Mróz 2007; Gerlich 2001). W centrum analizy coraz częściej pojawia się nie tylko wykluczenie, lecz także sprawczość, kompetencje i aktywność społeczna kobiet romskich.

Kobiety romskie funkcjonują w zróżnicowanych warunkach społecznych i kulturowych, które wpływają na ich doświadczenia, nie determinując jednak ich możliwości działania. Na ich biografie oddziałują m.in. przynależność etniczna, płeć, status społeczno-ekonomiczny, poziom wykształcenia oraz miejsce zamieszkania, jednak odpowiedzią na te uwarunkowania są różnorodne formy aktywności edukacyjnej, społecznej i zawodowej. W literaturze przedmiotu coraz częściej podkreśla się, że analiza położenia kobiet romskich wymaga odejścia od uproszczonych interpretacji kulturowych na rzecz perspektywy uwzględniającej złożoność procesów społecznych, ekonomicznych i edukacyjnych (Kóczé 2015; Mirga-Kruszelnicka 2023). Współczesne badania wskazują, że sytuacja kobiet romskich nie może

być analizowana wyłącznie przez pryzmat kultury romskiej. Angéla Kóczé zwraca uwagę, że ich doświadczenia są rezultatem nakładania się wielu mechanizmów nierówności, określanych w literaturze mianem intersekcjonalności. W nawiązaniu do koncepcji intersekcjonalności Kimberlé Crenshaw (1989) i Angéla Kóczé (2015) pokazują, że kobiety romskie doświadczają jednocześnie konsekwencji dyskryminacji etnicznej, nierówności płci, ubóstwa oraz ograniczonego dostępu do edukacji i rynku pracy.

Z perspektywy pedagogiki szczególnego znaczenia nabiera analiza czynników sprzyjających zmianie społecznej. Opisane przemiany przesuwają punkt ciężkości z analizy marginalizacji na pytanie o konkretne mechanizmy, dzięki którym kobiety romskie stają się współtwórczyniami wiedzy. W konsekwencji edukację można rozumieć jako przestrzeń negocjowania tożsamości i budowania podmiotowości. Zmiany zachodzące w sytuacji kobiet romskich nie mają charakteru jednolitego, jednak coraz częściej prowadzą do zwiększania ich obecności w edukacji, działalności społecznej i życiu publicznym. Właśnie te procesy tworzą warunki umożliwiające rozwój sprawczości edukacyjnej analizowanej w dalszej części artykułu. Należy podkreślić, że społeczność romska nie jest jednorodna. Możliwości edukacyjne oraz uczestnictwo kobiet w życiu publicznym różnią się pomiędzy poszczególnymi grupami romskimi.

Tworzenie wiedzy poza instytucjami akademickimi

Proces tworzenia wiedzy wykracza poza instytucje akademickie i obejmuje również doświadczenie, pamięć zbiorową, praktyki kulturowe oraz działalność społeczną. Przykład Papuszy pokazuje, że proces tworzenia wiedzy nie ogranicza się do środowiska akademickiego i może przebiegać zarówno poza formalnym systemem edukacji, jak i we współpracy z instytucjami kultury oraz nauki (Machowska 2011).

Twórczość Bronisławy Wajs, znanej jako Papusza, stanowi jeden z najważniejszych przykładów nieformalnego procesu edukacyjnego w historii społeczności romskiej. Z perspektywy pedagogicznej szczególnego znaczenia nie ma sama biografia poetki, lecz sposób zdobywania przez nią wiedzy oraz wykorzystania tej wiedzy do tworzenia świadectwa własnej kultury.

Papusza nauczyła się czytać i pisać poza systemem szkolnym, w wyniku samodzielnych działań oraz dzięki indywidualnej motywacji poznawczej. Proces ten stanowi przykład samokształcenia, rozumianego jako świadome podejmowanie aktywności edukacyjnej bez formalnego udziału instytucji oświatowych. W przypadku Papuszy umiejętność czytania i pisania stworzyła możliwość utrwalenia doświadczeń, pamięci i kultury społeczności romskiej w formie pisanej. Jak wskazuje Jerzy Ficowski, to dzięki opanowaniu pisma oraz podjęciu współpracy z badaczem możliwe stało się zapisanie i opublikowanie pieśni Papuszy, których zasadniczym tematem były losy Romów, pamięć o wędrownym życiu oraz relacja człowieka z naturą (Ficowski 1985; zob. także Kledzik 2013). Tym samym piśmienność stała się narzędziem zachowania i przekazania dziedzictwa kulturowego społeczności romskiej, choć nie sposób jednoznacznie stwierdzić, że taki był pierwotny motyw zdobywania przez Papuszę umiejętności czytania i pisania.

Jej poezja może być interpretowana nie tylko jako dzieło literackie, ale również jako szczególna forma świadectwa kulturowego. Utwory Papuszy dokumentują codzienność życia Romów, relacje rodzinne, doświadczenia wojenne, wędrówkę, kontakt z przyrodą oraz procesy zachodzących przemian społecznych. Poezja Papuszy stanowi źródło wiedzy o doświadczeniach społeczności romskiej oraz formę zachowania pamięci kulturowej. W tym znaczeniu literatura staje się nośnikiem doświadczenia oraz alternatywnym sposobem dokumentowania historii społeczności. Jednocześnie działalność Papuszy wiązała się z wysokimi kosztami osobistymi – ujawnienie elementów kultury romskiej i współpraca z Jerzym Ficowskim doprowadziły do jej wykluczenia przez część społeczności romskiej, co pokazuje, że podejmowanie działalności twórczej i publicznej mogło wiązać się również z poważnymi konsekwencjami wewnątrzgrupowymi.

Poezja Papuszy utrwala obrazy życia codziennego Romów, pamięć o wędrownym trybie życia, relacji z naturą oraz o doświadczeniach związanych z przymusowym osiedleniem. Jak wskazuje Jerzy Ficowski, zapisanie i opublikowanie jej utworów umożliwiło zachowanie elementów kultury romskiej, które wcześniej funkcjonowały przede wszystkim w przekazie ustnym (Ficowski 1985). W nowszych opracowaniach podkreśla się również, że twórczość Papuszy stała się ważnym świadectwem doświadczeń społeczności

romskiej oraz elementem jej pamięci kulturowej, niezależnie od tego, jakie były pierwotne motywacje samej autorki (Kledzik 2013). Z perspektywy pedagogicznej poezję Papuszy można interpretować jako przykład edukacji nieformalnej, w której proces uczenia się dokonuje się poprzez kontakt z doświadczeniem, narracją i pamięcią zbiorową.

Twórczość Papuszy nie stanowi odosobnionego przykładu tworzenia wiedzy przez kobiety romskie. Współcześnie podobną rolę odgrywają przedstawicielki różnych środowisk naukowych, artystycznych i społecznych. Joanna Talewicz-Kwiatkowska, antropolożka kultury i badaczka problematyki romskiej, podejmuje w swojej działalności zagadnienia edukacji, praw człowieka oraz dialogu międzykulturowego, współtworząc współczesny dyskurs naukowy dotyczący społeczności romskiej. Anna Mirga-Kruszelnicka rozwija badania nad pozycjonalnością badaczy romskich oraz reprezentacją Romów w nauce, wskazując na znaczenie wiedzy tworzonej przez osoby należące do badanej społeczności. Z kolei Małgorzata Mirga-Tas wykorzystuje sztukę jako narzędzie budowania pamięci kulturowej i przełamywania stereotypowych przedstawień Romów, nadając swojej twórczości wyraźny wymiar edukacyjny. W podobny sposób Ágnes Daróczi poprzez działalność dziennikarską, filmową i dokumentacyjną współtworzy narracje o historii i kulturze Romów, natomiast Nicoleta Bitu łączy działalność badawczą z aktywnością społeczną na rzecz praw kobiet romskich i przeciwdziałania dyskryminacji. Analizowane przypadki pokazują różnorodne sposoby realizowania sprawczości edukacyjnej przez kobiety romskie. Działalność naukowa, artystyczna i społeczna może bowiem prowadzić do tworzenia, upowszechniania oraz utrwalania wiedzy o społeczności romskiej, wpływając na sposób jej reprezentacji w przestrzeni publicznej.

W przeciwieństwie do Papuszy, której twórczość opierała się przede wszystkim na osobistym doświadczeniu i literackim świadectwie, aktywność wyżej wymienionych kobiet koncentruje się na świadomym upowszechnianiu wiedzy o historii, kulturze i współczesności Romów. Ich działalność wpisuje się w model edukacji międzykulturowej realizowanej zarówno w formalnym systemie edukacji, jak i poza nim. Nie ogranicza się ona do tworzenia wiedzy, lecz obejmuje również jej upowszechnianie w przestrzeni publicznej. Joanna Talewicz-Kwiatkowska prowadzi działalność naukową, dydaktyczną i ekspercką z zakresu problematyki romskiej, Anna

Mirga-Kruszelnicka uczestniczy w międzynarodowych projektach badawczych i eksperckich dotyczących praw Romów oraz reprezentacji społeczności romskiej, natomiast Małgorzata Mirga-Tas wykorzystuje sztukę jako medium opowiadania o historii i współczesności Romów, prezentując swoje prace w najważniejszych instytucjach sztuki współczesnej. Poprzez współpracę z uczelniami, instytucjami kultury, muzeami oraz organizacjami społecznymi uczestniczą one w upowszechnianiu wiedzy o społeczności romskiej oraz włączaniu tej problematyki do współczesnego dyskursu naukowego, edukacyjnego i kulturalnego.

Tego rodzaju aktywność odpowiada współczesnemu rozumieniu edukacji, w tym w dużej mierze nieformalnej, jako procesu zachodzącego w środowisku społecznym, którego celem jest rozwój wiedzy, postaw i kompetencji obywatelskich. Działalność ta ma również wymiar emancypacyjny. Upowszechnianie wiedzy o historii Romów oraz prezentowanie współczesnych doświadczeń tej społeczności sprzyja przełamywaniu stereotypów i wzmacnia dialog międzykulturowy. W tym sensie edukacja nieformalna staje się narzędziem budowania wzajemnego zrozumienia, ograniczania uprzedzeń oraz rozwijania kompetencji międzykulturowych zarówno w społeczności romskiej, jak i w społeczeństwie większościowym.

Przytoczone przykłady pokazują, że sprawczość edukacyjna kobiet romskich realizuje się poprzez różnorodne formy aktywności: działalność naukową, artystyczną i społeczną, które umożliwiają tworzenie, upowszechnianie oraz instytucjonalizację wiedzy o społeczności romskiej. Wiedza może powstawać zarówno poprzez indywidualne doświadczenie i twórczość literacką, jak i poprzez działalność społeczną, popularyzatorską oraz edukacyjną. Oba przypadki ilustrują odmienne, lecz wzajemnie uzupełniające się sposoby uczestnictwa kobiet romskich w procesie wytwarzania i przekazywania wiedzy. Należy zaznaczyć, że dobór analizowanych postaci miał charakter celowy. Kryterium wyboru stanowiła ich aktywność w obszarze tworzenia, przekazywania i instytucjonalizacji wiedzy dotyczącej społeczności romskiej. Wybrane kobiety reprezentują odmienne, lecz wzajemnie uzupełniające się formy sprawczości edukacyjnej. Dlatego też celem niniejszej analizy nie jest przedstawienie postaci wszystkich wybitnych kobiet romskich, lecz ukazanie różnych sposobów współtworzenia wiedzy o społeczności romskiej.

Przekazywanie wiedzy – od doświadczenia do nauki

Z perspektywy pedagogiki szczególnie istotny jest dydaktyczny wymiar jej pracy. Wspomniana już Joanna Talewicz-Kwiatkowska czy Sonia Styrkacz (doktorantka, psycholożka z mniejszości romskiej) traktują edukację jako jedno z podstawowych narzędzi przeciwdziałania uprzedzeniom wobec Romów. W swoich publikacjach oraz działalności edukacyjnej wskazują, że skuteczne ograniczanie antycyganizmu wymaga nie tylko zmian prawnych, lecz przede wszystkim rozwijania wiedzy historycznej, kompetencji międzykulturowych oraz krytycznej refleksji nad mechanizmami stereotypizacji. Edukacja antydyskryminacyjna pełni w tym ujęciu funkcję profilaktyczną i emancypacyjną, przygotowując uczestników procesu edukacyjnego do funkcjonowania w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo. Istotnym elementem dorobku Talewicz-Kwiatkowskiej pozostają również badania dotyczące pamięci o Zagładzie Romów oraz społecznych konsekwencji antycyganizmu. W tym ujęciu działalność naukowa nie ogranicza się do opisu rzeczywistości, lecz służy budowaniu świadomości społecznej oraz wspieraniu procesów edukacyjnych. Wiedza akademicka staje się narzędziem zmiany społecznej, a badacz pełni jednocześnie rolę edukatora i popularyzatora wiedzy.

Niezwykle istotny (insiderski) wkład do dyskusji nad badaniami romologicznymmi wnosi Anna Mirga-Kruszelnicka. Szczególne znaczenie ma rozwijana przez nią koncepcja romskiej pozycjonalności (*Romani positionality*) (Mirga-Kruszelnicka 2023). Autorka wskazuje, że przynależność do społeczności romskiej nie stanowi alternatywy wobec warsztatu naukowego, lecz pozwala dostrzec znaczenia, doświadczenia i praktyki kulturowe, które mogą pozostawać mniej widoczne dla badaczy zewnętrznych. Włączenie perspektywy insiderów prowadzi zatem do poszerzenia pola poznania oraz zwiększenia wielowymiarowości interpretacji zjawisk społecznych (Mirga-Kruszelnicka 2023). Jak podkreśla Mirga-Kruszelnicka, „Synteza doświadczenia życiowego, wykształcenia akademickiego oraz przestrzegania wysokich standardów w procesie badawczym, które posiada wielu romskich uczonych, stanowi wartość dodaną dla rozwoju romologii, wzbogacając ją o niezbędną różnorodność perspektyw i głosów" (Mirga-Kruszelnicka 2023: 61). Znaczenie

tej perspektywy wykracza poza samą metodologię badań. Obecność romskich badaczy w środowisku akademickim przyczynia się do stopniowej zmiany sposobu opisywania społeczności romskich. Punkt ciężkości przesuwa się z narracji koncentrujących się na deficytach, marginalizacji i wykluczeniu w kierunku analizy sprawczości, różnorodności doświadczeń oraz aktywności społecznej Romów. Badania prowadzone przez insiderów nie zastępują wcześniejszego dorobku romologii, lecz uzupełniają go o perspektywy dotychczas słabo reprezentowane.

Wskazane przykłady pokazują istotną zmianę zachodzącą we współczesnych badaniach nad społecznościami romskimi. Kobiety romskie i badaczki zajmujące się problematyką romską nie pełnią już wyłącznie roli uczestniczek opisywanej rzeczywistości ani źródła danych dla badań prowadzonych przez innych. Coraz częściej stają się autorkami teorii, badań empirycznych oraz interpretacji dotyczących własnej społeczności.

Instytucjonalizacja wiedzy – od badań do zmiany społecznej

Przykładem instytucjonalizacji wiedzy jest działalność Sorayi Post, szwedzkiej działaczki społecznej i polityczki romskiego pochodzenia. Post to wieloletnia aktywistka na rzecz praw Romów, równego traktowania oraz przeciwdziałania dyskryminacji. W latach 2014–2019 była posłanką do Parlamentu Europejskiego, gdzie angażowała się w działania dotyczące praw człowieka, edukacji, włączania społecznego oraz polityk skierowanych do społeczności romskich. Jej działalność stanowi przykład przenoszenia wiedzy eksperckiej i doświadczeń społeczności romskiej do instytucji odpowiedzialnych za kształtowanie polityk publicznych.

Analizowane studia przypadków nie wyczerpują katalogu współczesnych form sprawczości edukacyjnej kobiet romskich. Warto w tym kontekście wspomnieć również o Elżbiecie Mirdze-Wójtowicz, badaczce, ekspertce i działaczce społecznej od wielu lat zaangażowanej w działania na rzecz społeczności romskiej. Jej aktywność pokazuje, że wiedza dotycząca społeczności romskiej może stanowić podstawę projektowania, wdrażania i ewaluacji polityk publicznych na poziomie krajowym i europejskim. W latach 2008–2014 pełniła funkcję Pełnomocniczki Wojewody Małopolskiego do spraw

Mniejszości Narodowych i Etnicznych, uczestnicząc w koordynacji Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce. Jej działalność obejmuje także pracę dydaktyczną oraz udział w krajowych i międzynarodowych projektach badawczych i eksperckich poświęconych sytuacji Romów, prawom człowieka oraz politykom integracyjnym. Jest również współautorką raportów przygotowywanych dla Komisji Europejskiej w ramach projektu *Roma Civil Monitor*, poświęconych ocenie realizacji polityk wobec społeczności romskiej w Polsce. Jej działalność ekspercka wykracza poza klasycznie rozumianą aktywność akademicką, obejmując współpracę z instytucjami publicznymi oraz organizacjami międzynarodowymi zajmującymi się problematyką praw człowieka, edukacji oraz integracji społecznej Romów.

Szczególne znaczenie ma udział ekspertów romskich w opracowywaniu raportów i rekomendacji dotyczących sytuacji społeczności romskich. Raporty tego rodzaju pełnią podwójną funkcję. Z jednej strony stanowią syntetyczne opracowanie wyników badań i analiz społecznych, z drugiej zaś stają się podstawą projektowania programów publicznych, strategii edukacyjnych oraz działań antydyskryminacyjnych. Wiedza naukowa zostaje tym samym przekształcona w narzędzie wspierające proces podejmowania decyzji przez administrację publiczną oraz organizacje międzynarodowe.

Z perspektywy pedagogiki szczególnego znaczenia nabiera wpływ działalności eksperckiej na kształt polityk publicznych. Współczesne strategie dotyczące równości, integracji i uczestnictwa Romów coraz częściej opierają się na wynikach badań empirycznych oraz rekomendacjach przygotowywanych przez ekspertów współpracujących z administracją państwową i organizacjami międzynarodowymi. Oznacza to, że wiedza dotycząca edukacji i funkcjonowania społeczności romskich staje się jednym z podstawowych zasobów wykorzystywanych w planowaniu działań publicznych. Przykłady Elżbiety Mirgi-Wójtowicz czy Sorayi Post pokazują, że wiedza tworzona przez kobiety romskie może przekraczać granice środowiska akademickiego i stawać się elementem polityk publicznych. Pokazują również kolejne stadium rozwoju wiedzy dotyczącej społeczności romskiej. Wiedza nie pozostaje już wyłącznie przedmiotem badań ani elementem indywidualnego doświadczenia, lecz staje się podstawą funkcjonowania instytucji odpowiedzialnych za edukację, kulturę i politykę społeczną.

Proces instytucjonalizacji prowadzi do sytuacji, w której wyniki badań, działalność ekspercka oraz aktywność edukacyjna zaczynają wpływać na praktykę funkcjonowania szkół, instytucji kultury, administracji publicznej oraz organizacji pozarządowych. Oznacza to przejście od wiedzy opisującej rzeczywistość do wiedzy współkształtującej działania społeczne. W odniesieniu do kobiet romskich proces ten ma szczególne znaczenie, ponieważ pokazuje ich rosnącą rolę nie tylko jako uczestniczek edukacji czy autorek badań, lecz również jako ekspertek współtworzących rozwiązania wpływające na funkcjonowanie instytucji oraz rozwój polityk publicznych.

Od (nie)widzialności do sprawczości – próba syntezy

Przedstawione w artykule analizy pozwalają dostrzec wspólny kierunek przemian zachodzących w obszarze edukacji i aktywności kobiet romskich. Choć omówione przykłady odnoszą się do różnych okresów historycznych oraz odmiennych form działalności, ukazują proces stopniowego przechodzenia od pozycji osób, których doświadczenia były opisywane przez przedstawicieli większościowego społeczeństwa, do roli podmiotów współtworzących wiedzę, edukację i praktykę społeczną. Analizowane przypadki wskazują jednocześnie, że możliwość osiągnięcia takiej pozycji nie wynika wyłącznie z indywidualnych predyspozycji. Istotne znaczenie mają współwystępujące czynniki, takie jak dostęp do edukacji, możliwość funkcjonowania w środowiskach naukowych, artystycznych lub społecznych oraz uczestnictwo w krajowych i międzynarodowych sieciach współpracy. Dopiero połączenie tych zasobów z indywidualną aktywnością i zaangażowaniem umożliwia kobietom romskim nie tylko zdobywanie wykształcenia, lecz również wpływanie na sposób wytwarzania, interpretowania i upowszechniania wiedzy o własnej społeczności. Oznacza to zmianę nie tylko zakresu aktywności kobiet romskich, ale również ich miejsca w procesie konstruowania wiedzy o społeczności romskiej.

Analiza materiału pozwala wyróżnić trzy wzajemnie powiązane etapy tego procesu. Na podstawie przeprowadzonych analiz proponuję autorski model interpretacyjny sprawczości edukacyjnej kobiet romskich, obejmujący trzy wzajemnie powiązane etapy: tworzenie, przekazywanie oraz instytucjonalizację wiedzy. Model ma charakter

analityczny i służy uporządkowaniu mechanizmów zaobserwowanych w analizowanych biografiach. Pierwszy etap (tworzenie wiedzy) obejmuje: działalność naukową, artystyczną i literacką prowadzącą do powstawania nowych interpretacji doświadczeń społeczności romskiej. Drugi etap (przekazywanie wiedzy) odnosi się do działań edukacyjnych, popularyzatorskich i społecznych, dzięki którym wiedza trafia do różnych grup odbiorców. Trzeci etap (instytucjonalizacja wiedzy) oznacza włączanie tej wiedzy do działalności uczelni, instytucji kultury, organizacji społecznych oraz polityk publicznych, co zwiększa jej trwałość i oddziaływanie społeczne. Poszczególne etapy nie mają charakteru liniowego, mogą współwystępować i wzajemnie się przenikać, tworząc dynamiczny proces realizowania sprawczości edukacyjnej. Model nie ma charakteru uniwersalnego, lecz stanowi propozycję interpretacji opartą na analizowanych studiach przypadku. Jednocześnie należy podkreślić, że zaproponowany model nie oznacza, iż podobna ścieżka rozwoju sprawczości edukacyjnej jest dostępna dla wszystkich kobiet romskich. Analizowane przypadki dotyczą kobiet, które mimo licznych barier społecznych, ekonomicznych i kulturowych uzyskały dostęp do edukacji oraz przestrzeni umożliwiających działalność naukową, artystyczną lub społeczną. Nadal wiele kobiet romskich doświadcza ograniczeń wynikających z ubóstwa, nierówności edukacyjnych, tradycyjnych ról płciowych oraz zróżnicowanych uwarunkowań wewnątrz poszczególnych grup romskich. Z tego względu przedstawiony model należy traktować jako propozycję analityczną opisującą jeden z możliwych kierunków rozwoju sprawczości edukacyjnej, a nie uniwersalny schemat odnoszący się do całej społeczności romskiej.

Pierwszym etapem jest tworzenie wiedzy, rozumiane w niniejszym artykule jako proces formułowania, interpretowania i porządkowania doświadczeń oraz znaczeń dotyczących społeczności romskiej, prowadzący do powstawania nowych sposobów opisu i rozumienia jej historii, kultury oraz współczesności. Podstawą tego procesu pozostają zarówno doświadczenia indywidualne, jak i zbiorowe. Wiedza powstaje poprzez samokształcenie, pamięć kulturową, twórczość literacką, działalność naukową, artystyczną oraz społeczną realizowaną zarówno w formalnym systemie edukacji, jak i poza nim. Twórczość Papuszy pokazuje, że literatura może pełnić funkcję świadectwa doświadczeń społecznych oraz narzędzia zachowania pamięci

kulturowej. Z kolei działalność współczesnych romskich badaczek, artystek i aktywistek pokazuje różnorodne sposoby tworzenia i upowszechniania wiedzy dotyczącej społeczności romskiej, obejmujące m.in. badania naukowe, działalność artystyczną, aktywność społeczną oraz działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. Na tym etapie najważniejszym efektem nie jest jeszcze wpływ na instytucje, lecz odzyskanie głosu, zachowanie pamięci i nadanie znaczenia doświadczeniom, które wcześniej pozostawały słabo obecne w przestrzeni publicznej.

Drugim etapem jest przekazywanie wiedzy, rozumiane jako proces jej upowszechniania, interpretowania i włączania do działań edukacyjnych, naukowych, artystycznych oraz społecznych. Chodzi tu o wiedzę dotyczącą historii, kultury i współczesnych doświadczeń społeczności romskiej, tworzoną przez romskie badaczki, artystki i działaczki oraz rozwijaną w dialogu z przedstawicielami innych środowisk naukowych i edukacyjnych. Wiedza ta staje się przedmiotem badań, analiz, publikacji oraz działalności dydaktycznej i popularyzatorskiej, dzięki czemu dociera do coraz szerszego grona odbiorców i włącza problematykę romską do współczesnego dyskursu naukowego, edukacyjnego i społecznego. Na tym etapie wiedza zyskuje legitymizację naukową, stając się elementem dydaktyki akademickiej, edukacji antydyskryminacyjnej oraz badań nad społecznościami romskimi.

Trzecim etapem jest instytucjonalizacja wiedzy, polegająca na wykorzystywaniu wyników badań oraz doświadczeń eksperckich w praktyce społecznej i politykach publicznych. Na tym etapie rezultaty badań zaczynają oddziaływać na praktykę społeczną oraz rozwiązania instytucjonalne. Działalność ekspercka, a także edukacyjna aktywność pokazują, że wiedza może wpływać na funkcjonowanie szkół, instytucji kultury, administracji publicznej oraz organizacji pozarządowych. Ostatecznym efektem tego etapu jest przełożenie wiedzy na praktykę społeczną.

W tym ujęciu droga „od (nie)widzialności do sprawczości" nie oznacza jedynie wzrostu aktywności pojedynczych kobiet. Oznacza przede wszystkim zmianę sposobu funkcjonowania wiedzy o społeczności romskiej. Współcześnie kobiety romskie coraz częściej współkształtują sposób opisywania własnej społeczności. Następnie same dokumentują doświadczenia swojej społeczności, uczestniczą

w ich interpretacji, prowadzą badania, kształcą kolejne pokolenia oraz współtworzą rozwiązania wpływające na praktykę edukacyjną i społeczną.

Można zatem przyjąć, że sprawczość edukacyjna kobiet romskich przejawia się nie tylko w indywidualnym zdobywaniu wykształcenia, ale również w zdolności do tworzenia, przekazywania i instytucjonalizowania wiedzy. To właśnie połączenie tych trzech wymiarów pozwala lepiej zrozumieć współczesne przemiany zachodzące w społeczności romskiej oraz rosnącą rolę kobiet w procesach edukacyjnych, naukowych i społecznych.

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza wskazuje, że badania nad kobietami romskimi nie powinny ograniczać się wyłącznie do problematyki wykluczenia i marginalizacji, choć zagadnienia te pozostają istotnym przedmiotem analiz. Równie ważne jest uwzględnianie perspektywy podmiotowości, sprawczości oraz aktywnego udziału kobiet romskich w tworzeniu, upowszechnianiu i instytucjonalizacji wiedzy o własnej społeczności. Takie ujęcie pozwala na bardziej zrównoważony i wielowymiarowy opis ich doświadczeń oraz ról społecznych. Przeprowadzone analizy wskazują, że w przypadku badanych kobiet edukacja stanowiła nie tylko drogę do zdobycia wykształcenia, lecz również zasób umożliwiający podejmowanie działalności naukowej, artystycznej i społecznej oraz aktywne współtworzenie wiedzy o społeczności romskiej. W analizowanych biografiach edukacja wiąże się z możliwością przekraczania tradycyjnie przypisywanych ról społecznych oraz uczestnictwa w kształtowaniu współczesnego dyskursu dotyczącego historii, kultury i sytuacji Romów.

Z perspektywy pedagogiki szczególnego znaczenia nabiera dostrzeżenie edukacji jako procesu stwarzającego warunki do rozwijania sprawczości edukacyjnej kobiet romskich poprzez zdobywanie kompetencji, podejmowanie działalności naukowej, artystycznej i społecznej oraz aktywne współtworzenie wiedzy o własnej społeczności.

Edukacja nie kończy się na zdobyciu wykształcenia, lecz staje się narzędziem umożliwiającym interpretowanie własnych doświadczeń, przekazywanie wiedzy kolejnym pokoleniom oraz

współkształtowanie rzeczywistości społecznej. Tym samym analiza aktywności kobiet romskich pozwala spojrzeć na edukację jako na proces emancypacyjny, którego efektem jest nie tylko rozwój jednostki, ale również stopniowa zmiana społeczna. Zaproponowany model stanowi próbę uporządkowania procesów prowadzących od niewidzialności kobiet romskich do ich sprawczości edukacyjnej. Nie wyczerpuje on wszystkich możliwych dróg kształtowania tej sprawczości, lecz może stanowić punkt wyjścia do dalszych badań nad jej różnorodnymi formami i uwarunkowaniami.

Bibliografia

Acton T.A. (2015). *Scientific Racism, Popular Racism and the Discourse of the Gypsy Lore Society*, „Ethnic and Racial Studies", t. 38, nr 7, s. 1187–1204.

Crenshaw K. (1989). *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*, „University of Chicago Legal Forum", nr 1, s. 139–167.

Ficowski J. (1985). *Cyganie na polskich drogach*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Gerlich M.G. (2001). *Romowie. Przekraczanie granic własnego świata*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Kledzik E. (2013). *Recording an Oral Message: Jerzy Ficowski and Papusza's Poetic Project in the Postcolonial Perspective*, „Rocznik Komparatystyczny", nr 4, s. 207–234.

Kóczé A. (2015). *Speaking from the Margins*, „Roma Rights. Journal of the European Roma Rights Centre", nr 2, s. 83–86.

Kóczé A., Zentai V., Jovanović J., Vincze E. (red.). (2018). *The Romani Women's Movement: Struggles and Debates in Central and Eastern Europe*, London: Routledge.

Machowska M. (2011). *Bronisława Wajs – Papusza. Między biografią a legendą*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

Matache M. (2016). *The Legacy of Gypsy Studies in Modern Romani Scholarship*, Cambridge (MA): Harvard FXB Center for Health and Human Rights.

Mirga-Kruszelnicka A. (2018). *Emancipation and Passionate Politics: Impact of Various Feminisms on Central and Eastern European Romani Women's Activism*, [w:] A. Kóczé, V. Zentai, J. Jovanović, E. Vincze (red.), *The Romani Women's Movement: Struggles and Debates in Central and Eastern Europe*, London: Routledge, s. 235–258.

Mirga-Kruszelnicka A. (2023). *Romska pozycjonalność (positionality) – subiektywne doświadczenia Romów a dyskurs akademicki*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny", nr 4(190), s. 47–63.
Mróz L. (2007). *Od Cyganów do Romów. Z Indii do Unii Europejskiej*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
Talewicz-Kwiatkowska J. (2007). *Pozycja kobiety w społeczności romskiej w Polsce*, „Politeja", nr 2(8), s. 423–435.

ADRES DO KORESPONDENCJI:

Dr Kinga Orzeł-Dereń
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Instytut Pedagogiki
e-mail: kinga.orzel-deren@up.krakow.pl